

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ ХУТОРА ПУСТИНКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (Попереднє повідомлення)

В останній час стає все більш очевидним, що в другій половині II тисячоліття до н. е. широка територія північної України, східної Польщі та південної Білорусії була зайнята численною групою племен, близьких між собою по культурі і, очевидно, етнічному складу. Ці племена викликають великий інтерес, оскільки багато з радянських та зарубіжних археологів і лінгвістів вважає, що саме з ними можна пов'язати найраніші ланки слов'янського етногенезу.

На жаль, дослідженість названого району залишається все ще недостатньою і, головне, дуже нерівномірною. Найслабшим місцем (спільним для всієї території) є питання про поселення. По суті, до останнього часу в спеціальній літературі ні в Польщі, ні в СРСР не було жодного повністю дослідженого поселення. Тим часом, зрозуміло, що з'ясування багатьох важливих рис культури, безпосередньо пов'язаних з етнічною приналежністю племен, неможливе без матеріалів поселень.

Отже, очевидним стає значення розкопок, проведених на поселенні поблизу хут. Пустинка Чернігівського району і області — першому поселенню, обслідуваному повністю і розкопаному більш як на половину¹.

Розкопки на поселенні провадилися протягом чотирьох сезонів — 1962, 1963, 1964 та 1966 рр. В результаті досліджень вдалося з'ясувати розміри поселення, його планування, встановити загальну кількість жителів, одержати повне уявлення про влаштування житлових та господарських споруд. Виявлені цікаві матеріали, які висвітлюють деякі риси ідеології мешканців цього поселення, знайдено багато різних предметів домашнього вжитку.

Поселення знаходиться на лівому березі Дніпра, в заплаві серед боліт та озер. Воно розміщене на дюні, витягнутій вздовж стариці Дніпра, яка являє собою тепер заболочене озеро. Довжина дюни 600 м, ширина в західному кінці 200 м, в східному — 10—15 м. Більш висока західна частина горба підноситься над луками на 2—2,5 м і не заливається навіть в найвищу повінь. В південно-східному напрямку дюна поступово знижується і переходить у мокрі луки.

Основна частина жителів витягнута в один, місцями в два ряди вздовж берега по північному краю горба. Лише два житла виявлено на південному схилі. З'ясувалося, що значна ділянка в центрі дюни не була забудована. Очевидно, це було зроблено свідомо, можливо, тут розміщувалася кошара для худоби.

¹ Поселення відкрито В. І. Митрофановою.

На поселенні виявлено 35 різноманітних споруд. Можна гадати, що це — основна їх кількість, можливо, їх було на 1—2 більше. Серед вказаних будівель 17 розкопані повністю, інші тільки розвідані — встановлена їх конфігурація, розміри, одержано дані про речовий матеріал.

Серед споруд виявлено житла, господарські будівлі, культові споруди. При цьому створюється враження, що майже біля кожного житла було по одній господарській прибудові. В цілому вони складали разом з житлом єдиний господарський комплекс, що знаходився у володінні однієї великої сім'ї. Таких комплексів було досліджено три (рис. 1).

Подаємо коротку характеристику кожної з трьох груп виявлених споруд.

Житла. Всього розкопано дев'ять жител. За розмірами, формою та влаштуванням вони майже аналогічні і тому можуть бути охарактеризовані в цілому. Всі житла орієнтовані довгою віссю перпендикулярно

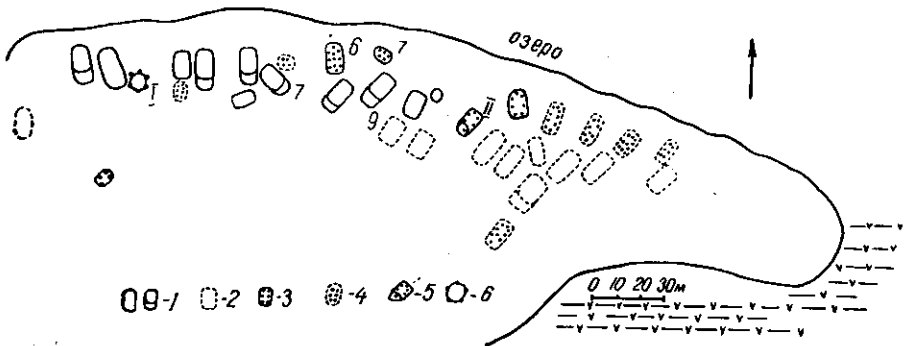

Рис. 1. Схематичний план поселення:

1 — розкопані житла; 2 — обслідувані житла; 3 — розкопані господарські споруди; 4 — обслідувані господарські споруди; 5, 6 — культові споруди.

но до берега озера. Оскільки берег має дугоподібну конфігурацію, то в західній частині поселення житла орієнтовані з півночі на південь з відхиленням на захід, в центральній більш-менш точно з півночі на південь, а в східній — вони значно відхилені на схід.

Відстань між житлами на різних ділянках поселення різна. У західній, більш підвищеній половині, одне житло від іншого знаходиться на відстані 7—10 м. Східна частина більш низька і заболочена, здавалося б менш придатна для життя, була забудована щільніше. Житла тут розміщені більш скупчено, середня відстань між ними 4—5 м. Крім того, саме тут знаходилися ділянки, де житла розміщені не в один, а в два ряди.

Всі досліджені житла являють собою землянки, заглиблені в пісок на 1—1,5 м. Вони мають правильну прямокутну форму, звичайно чітко окреслені кути і паралельні стіни. Середні розміри жител 7×14 ; 6×12 м. Як правило, житла поділені на два приміщення, причому в більшості випадків одне з приміщень на 30—40 см глибше другого. В першому від входу приміщення (кухонному), менш заглибленому, знаходилося вогнище та господарські ями. Підлога в ньому звичайно нерівна, вкрита вибоїнами; можливо, взимку тут тримали худобу.

В другому, жилу або «чистому» приміщенні підлога рівніша, ям менше, є відкриті вогнища (напевне освітлювальні) та земляні нари для снання.

Коротко опишемо одне з жител. Житло № 7 (розкопки 1966 р.) — розміщене приблизно в центрі поселення. За 4 м на північний схід від нього знаходилася господарська споруда. На жаль, вона майже цілком була зруйнована траншеєю воєнного часу. Житло орієнтоване з північ-

ного заходу на південний схід із значним відхиленням до заходу. Воно має форму витягнутого прямокутника. Південний кут, поблизу якого знаходився, очевидно, вхід, був виявлений не цілком чітко. Довжина житла 12,8 м, ширина 7,2 м, загальна площа близько 89 м². Воно складалося з двох приміщень — більш глибокого, північно-західного і менш заглибленого, південно-східного. Приміщення, очевидно, відокремлювалися дерев'яною перегородкою, від якої залишилася темна смуга, що проходить впоперек житла, та ряд стовпових ям. Глибина північно-західного (житлового) приміщення в центрі 0,9 м, біля стін менше. Розміри 6×7,2 м. Загальна площа близько 43 м². Підлога порівняно рівна, з нахилом до центру.

Вздовж згаданої перегородки збереглися залишки глиняної вимостки довжиною 1,8 м, шириною 1,1 м, яка підвищувалася над підлогою на 25 см. Вимостка складена з глиняних вальків, зверху обмазана товстим шаром глини і випалена. Судячи з розмірів та розміщення, вона, найімовірніше, правила за нари.

Південно-східне (кухонне) приміщення було заглиблене лише на 30 см. Підлога була вкрита ямами і вибоїнами. Центральну частину займало вогнище, від якого зберігся розвал печини площею близько 2 м², висотою в центрі до 30 см. Верхній шар розвалу, товщиною 4—5 см, складався з порівняно дрібних та плоских шматків випаленої глини рожевого та жовтого кольору. Очевидно, це залишки обмазки склепіння. Нижче чітко оконтурювався черінь печі, зроблений з вальків, покладених у два ряди. Черінь мав вигляд площадки круглої форми діаметром близько 1 м.

В основі вогнища було виявлено декілька уламків від мініатюрної посудини. Слід відзначити, що цілі посудинки або фрагментарні, знайдені майже під кожним вогнищем. Навкруг нього розміщувалася ще одна дуже зруйнована вимостка та дві господарських ями, заповнені попелом, камінням та уламками кераміки.

Особливий інтерес становить виявлене поблизу вогнища поховання зі спаленням. Кальциновані кістки разом з попелом і темною (маслянисто-вуглистою) землею були висипані до невеликої ямки грушовидної форми. Діаметр верхньої частини ямки 30 см, глибина 35 см. Дно і стіни ями обмазані глиною і, очевидно, випалені. Такі поховання з кальцинованими кістками в грушовидних ямках (по одному, а іноді і по два) зустрічалися і в інших житлах, причому розміщувалися вони завжди в безпосередній близькості від вогнищ.

Після зняття щільної вуглистої корки, що вкривала підлогу житла, різко оконтурилися стовпові ями. Добре простежувалася «лінія» з чотирьох ям, яка проходила по довгій вісі в центрі житла, трохи ближче до південно-східної стіни. Ще дві таких лінії (з чотирьох та п'яти ям) простежувалися вздовж довгих стін, орієнтованих північ-захід на південний схід. Середні розміри цих ям: діаметр 35—40 см, глибина від рівня підлоги 40—45 см (рис. 2).

Поселення загинуло від пожежі, тому обвуглені дерев'яні частини чудово збереглися. Стовпові ями, залишки обгорілого дерева, шматки випаленої глини з відбитками жердин, глиняні вальки та інші будівельні залишки дозволяють скласти досить повну уяву про влаштування жител. Всередині житлової ями споруджувався дерев'яний каркас, який правив за основу стін та даху. Для цього майже впритул до стін вкопувалися стовпи приблизно на відстані 2 м один від одного. Середня товщина стовпів 20—25 см. Простір між стовпами обшивався дерев'яними колодами або ж плотом. В одному із жител (№ 4) добре збереглася частина обвугленої колоди, в іншому між стовповими ямами вдалося простежити неглибокі ямки діаметром 2—3 см, розміщені у шаховому порядку, очевидно, сліди від жердин плоту. З внутрішнього боку стіни жител іноді обмазувалися глиною. Сліди такої обмазки у вигляді шматоч-

ків обпаленої глини з відбитками жердин знайдені в багатьох житлах. Залишається неясним — чи обмазувалися стіни з зовнішнього боку. Імовірно, що для міцності й тепла вони присипалися землею. Судячи з довжини опорних стовпів, можна припустити, що висота жител досягла 2 м. Великі розміри жител, а також ряд стовпових ям, що проходять по центру, переконують в тому, що покрівля була двосхилою. Причина, з якої стовпи проходять не по самому центру, а трохи осторонь від нього, вимагає ще свого пояснення.

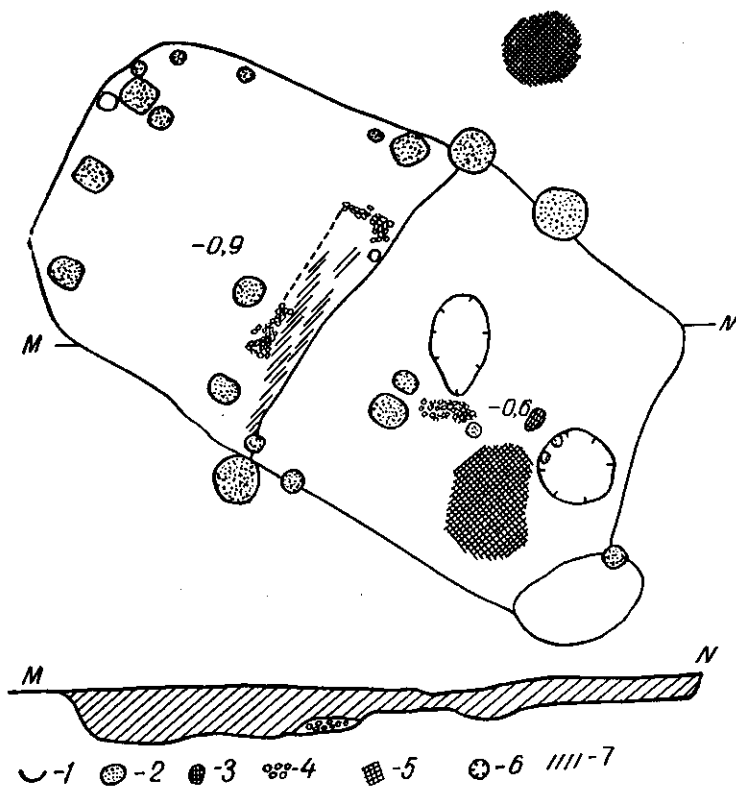

Рис. 2. План житла № 7:

1 — контури житла; 2 — стовпові ями; 3 — ями-поховання; 4 — скупчення глиняних вальків; 5 — вогнища; 6 — господарські ями; 7 — сірий пісок.

Для покрівлі використовувався, очевидно, очерет. Підлоги в житлах були земляними. Проте окремі ділянки, на яких спали, готували їжу, ставили посуд — або обмазувалися глиною, або викладалися в один-два ряди глиняними цеглинками, які потім обмазувалися глиною і випалювалися.

2. Господарські будівлі. При розкопках майже біля кожного житла були виявлені господарські будівлі. Більшість з них розташовано безпосередньо за житлами, ближче до води, іноді поблизу самого берега. З 13 зафіксованих господарських будівель розкопано 6. Вони мають різні розміри, іноді відрізняються за формою і розміщенням. Всі вони наземні, частина з них побудована на палях. Як приклад, можна навести опис господарської будівлі № 6, виявленої поблизу житла № 8, яка складала з ним єдиний господарський комплекс. Споруда розміщена за 5 м на північ від житла і за 2—3 м від берега озера. Вона була витягнута так само як і житло, по довгій вісі, перпендикулярно до берега. Довжина будівлі 12,2 м, ширина — 7,2 м. Від неї збереглася темна пляма правильної прямокутної форми. При поглибленні на 10—

15 см темна пляма зникла і на чистому світлому піску оконтурилися стовпові ями, добре помітні завдяки темному заповненню. Ями знаходились в певному порядку, який дає змогу встановити розміри і форму будівлі. Всього на площі житла їх було виявлено 24. Вони утворювали чотири ряди, в кожному з яких було 4—5 ям, розміщених одна від одної приблизно на однаковій відстані. Всі ями були однакової форми і близькі за розмірами. Це круглі в плані, великі ями діаметром 0,8—1 м, глибиною 0,7—0,8 м. В центрі деяких з них були простежені плями буро-чорного кольору — залишки стовпів, діаметр яких не перевищує 40 см (рис. 3). Така велика кількість невисоких стовпів дозволяє припустити, що будівля споруджувалася не на землі, а на палях. Про те, що споруда мала господарське, а не житлове призначення свідчить також той факт, що в ній не було ані вогнища, ані господарських ям. Не виявлено ніяких речей, навіть кераміки. Виняток становив уламок крем'яного серпа.

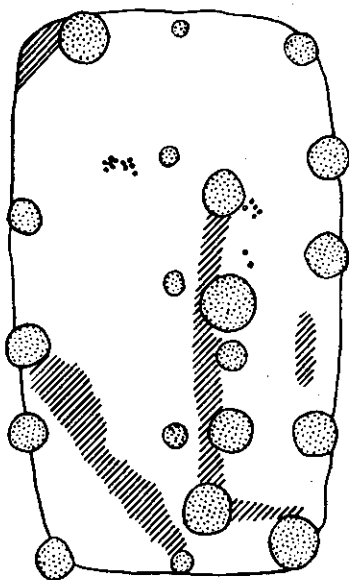

Рис. 3. План господарської споруди № 6:

1 — контури будівлі; 2 — стовпові ями; 3 — скупчення кераміки; 4 — вуглисті смуги.

знаходилось ще 4 ями, що утворювали неправильний чотирикутник розмірами 3,5×5 м. Південно-західніше цього чотирикутника на підлозі приміщення був виявлений ретельно зроблений рівчачок глибиною 30 см, довжиною 3 м, шириною 50 см. Рівчачок був заповнений уламками понад 120 зернотерок. Всі вони були випалені, деякі з них настільки сильно, що розпадалися в руках. При цьому слід зазначити, що ні рів, ні оточуючий простір слідів випалу не мали. Отже, зернотерки випалювалися не на місці, а десь на стороні. Простір між уламками зернотерок, а також дно рівчачка були засипані землею і дрібними кальцинованими кістками. Поблизу рівчачка знайдено декілька фрагментів тонкостінного лошеного посуду. Дещо в плануванні і влаштуванні цього приміщення неясно. Проте скупчення в одному місці такої значної кількості зернотерок, принесених сюди, очевидно, з різних жител, найприродніше пояснити як прояв землеробського культу.

Друге приміщення було виявлене в східній половині поселення. Як і перше, воно було ізольоване від жител, знаходилося досить далеко (за 20 м) від озера і не мало поблизу себе господарських споруд. Форма

приміщення своерідна. Споруда мала прямокутні обриси і була витягнута з півночі на південь.

До північної стіни примикала невелика трикутна прибудова, довжиною близько 3 м. Основна частина приміщення була заглиблена в центрі на 1,25 м, південна — 0,7 м. Трикутна прибудова була відокремлена від основного приміщення, очевидно, дерев'яною перегородкою. Від неї збереглася темна смуга та три ямки від стовпів, на яких перегородка кріпилася.

В центрі трикутного приміщення було виявлено чашеподібне заглиблення діаметром 50 см, глибиною 5 см. Його дно та стінки обмазані товстим шаром глини і випалені.

Всередині заглиблення, яке було, очевидно, алтарем або жертovníком знаходився попіл світлого кольору. Поруч лежали фрагменти тонкостінної багато орнаментованої посудини. В основному приміщенні знайдено залишки двох відкритих вогнищ і навколо них, в різних місцях — шість поховань із спаленням. Поховання знаходилися під підлогою, в грушовидних ямках майже однакової форми і розмірів. Діаметр овального устя ямок 20—25 см, глибина від рівня підлоги 20—30 см. Деякі з ямок в середині були обмазані глиною. Заповнення складалося з кальцинованих кісток, попелу і сажистого піску з дрібними вугликами. В одних похованнях все це було в перемішаному стані, в інших — кістки лежали на дні ямки, а попіл зверху. Знахідок в приміщенні було небагато. В різних місцях вздовж стін виявлено декілька розвалів посудин, причому більшість з них тонкостінні, підлощені і багато орнаментовані. Особливості планування і влаштування цього житла, відсутність в ньому печей з склепінням і звичайного культурного шару дають підстави твердити, що це приміщення не правило за житло. З другого боку, наявність в ньому трикутної прибудови з жертovníком і велика кількість поховань дозволяють припустити, що приміщення призначалося для якихось ритуальних дій — імовірно пов'язаних з культом мертвих.

Розкопки дали можливість з'ясувати не тільки основні типи споруд, але й уявити рівень і характер будівельної техніки того часу. Перш за все, привертає увагу обробка дерева, яке було безумовно основним будівельним матеріалом на поселенні. Судячи з обвуглених шматків дерева, різних ям, які зберегли форму стовпів, фрагментів глини з відбитками дерева, можна вважати, що у влаштуванні жител застосовувалися не тільки круглі «натуральні» колоди, але й чотирикутні старанно обтесані бруски та поздовжньо розколоті плахи, можливо навіть дошки. Про можливість різноманітної обробки дерева свідчать відомі для того часу такі знаряддя праці: сокири, кельти, різноманітні тесла і долота. Цікавим є широке застосування у влаштуванні жител (печей, підлог, а можливо і нижньої частини стін) глини і, зокрема, глиняних вальків — своерідних найдавніших цеглин. Відносна стандартність їх розмірів, форма і якість випалу вказують на те, що виготовлення вальків здійснювалося, очевидно, в масовому порядку, а не кожною сім'єю окремо. Імовірно, що і в будівництві кожного з жител приймав участь увесь колектив. Обсяг робіт, пов'язаний з спорудженням жител таких великих розмірів, був не під силу одній сім'ї.

Речей на поселенні знайдено порівняно мало. В основному це вже поламані предмети і такі, що вийшли з ужитку. Складається враження, що мешканці поселення, перш ніж залишити його, винесли все найцінніше майно.

Найбільший інтерес становить колекція кераміки, яка, незважаючи на значну фрагментарність матеріалу, дає повне уявлення про форми посуду і їх кількісне співвідношення.

Весь посуд виготовлений з місцевої глини з домішкою товченого граніту. Цікаво, що річковий пісок, який тут є скрізь, майже ніколи не

вживався для домішок. Кераміка добре випалена. Зовнішня поверхня звичайно старанно заглажена, часто ангобована більш світлою — жовтою або рожевою глиною.

Найпоширенішими були дві форми: горщики з відносно опуклим тубобом (рис. 4, 4—7) та тюльпаноподібні посудини подовжених пропорцій з слабо профільованим тубобом і високими плавно відігнутими вінцями (рис. 4, 1—3; 5, 3, 4, 6, 9). Кухонні горщики або зовсім не прикрашені (рис. 4, 8, 9, 11), або орнаментовані круглими наколами, нанесеними під вінцями з зовнішнього боку (рис. 4, 4; 5, 2). Тюльпаноподібні

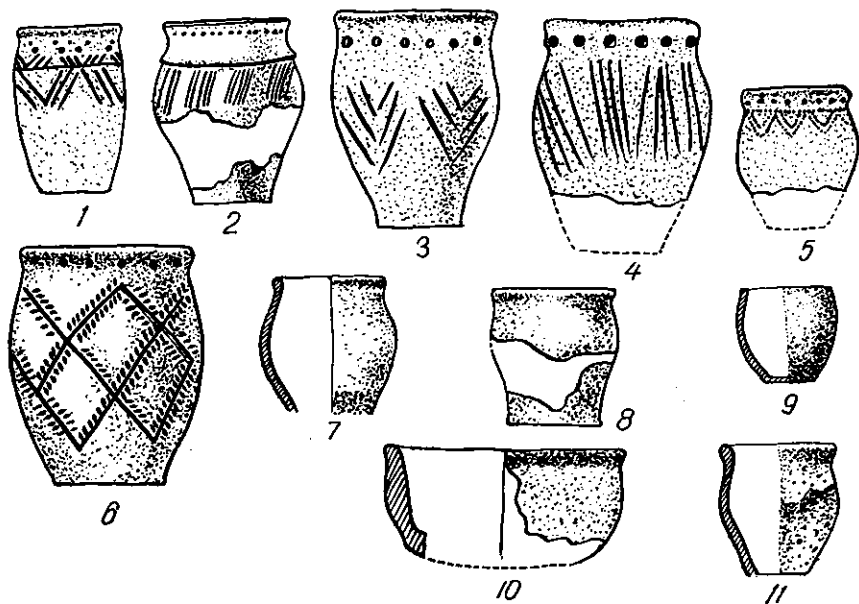

Рис. 4. Основні типи посуду.

посудини орнаментовані багатше і різноманітніше. Найпоширенішим був орнамент з прокреслених трикутників (рис. 5, 3, 6, 7), паралельних поясів (рис. 5, 1) та наліпних валиків в один або ж два ряди під вінцями (рис. 5, 10). Значно рідше тюльпаноподібні посудини орнаментовані зубчастим, (рис. 5, 5) або ж гнучким штампом, обмотаним шнуром — «колючим дротом» (рис. 5, 4).

Інші керамічні форми зустрічалися порівняно рідко. Серед них можна відзначити банки звичайно невеликих розмірів без орнаменту (рис. 4, 8, 9, 11), плоскі миски з дрібними проколами по краю (рис. 4, 10), чаші або ж вази, форма яких не цілком ясна, друшляки. Слід підкреслити, що майже в кожному житлі знайдені фрагменти кераміки з багатопружковим орнаментом. Такий посуд відрізняється від іншого не лише формою і орнаментациєю, але й фактурою і обробкою поверхні. Очевидно, ця кераміка виготовлялась десь в іншому місці. Також були знайдені мініатюрні посудинки, ложки та прясла (рис. 6, 1—3).

Кам'яних і крем'яних предметів знайдено мало і вони не відрізняються оригінальністю. Це — зернотерки — овальні гранітні плити, звичайно стерті до краю, відбійники, уламки крем'яних серпів, кам'яні сокири, вістря стріл і списів, скребки. Кремій, з якого виготовлені вироби, місцевий, поганої якості. Знайдені вироби, виготовлені з кварциту. Обробка більшості крем'яних виробів груба і недбала.

Описаний вище речовий матеріал, знайдений на поселенні, — кераміка і знаряддя праці — характерний для тшинецько-комарівської культури, хоч і має ряд особливостей. Серед пам'яток вказаної культури

аналогії можна знайти в Нородичах², Мошнах³, Войцехівці⁴. Це дозволяє віднести Пустинку до кола названих пам'яток.

Проте поселення біля хут. Пустинки стоїть найближче до пам'яток сосницької групи⁵. Тут схожість з керамікою проявляється не лише в основних формах і в загальній манері орнаментатії, але й в деталях. Також збігається і в процентне співвідношення окремих типів кераміки. Так, наприклад, на Пустинківському поселенні, як і на інших сосницьких пам'ятках, банкоподібні посудини зустрічаються досить часто, але мис-

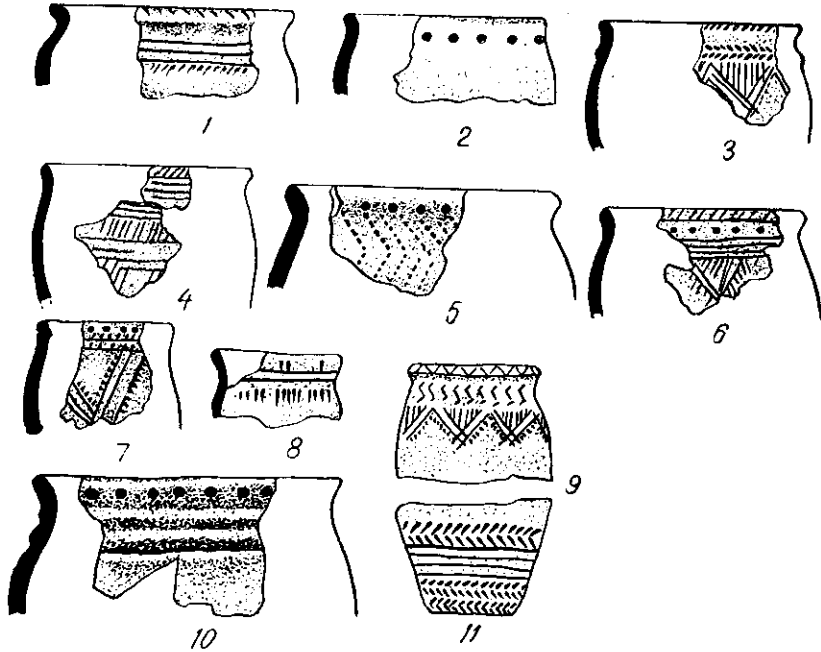

Рис. 5. Основні типи орнаменту.

ки майже зовсім відсутні. Кераміка Пустинки близька до кераміки сосницьких пам'яток манерою прикрашати більшу частину посудини, численним перлинним і зубчастим орнаментом, а також орнаментом у вигляді «колючого дроту».

Схожість з пам'ятками сосницької групи не обмежується керамікою. Вона простежується в знаряддях праці, наприклад, в поширенні кварцитових виробів, а також в характері жител. Так, напівземлянка, розкопана біля с. Волинцево в ур. Попова Левада, близька житлам Пустинки⁶ за своїм плануванням і влаштуванням. Безперечно схожість спостерігається також між житлами Пустинки і землянки, дослідженими Ф. М. Заверняєвим на Почапському селищі, розташованому в басейні верхньої Десни — найпівнічнішому районі ареалу сосницьких пам'яток.

² І. Ф. Левицький. Стая в ур. Піщаному біля Народіч.— Антропология, т. IV за 1930 р. К., 1931, стор. 191—232.

³ В. И. Ильинская. Поселение комаровской культуры у с. Мошны.— КСИА, вып. 10. К., 1960, стор. 48—58.

⁴ О. Лагодовська. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 62—78; О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук. Нові дослідження Войцехівського могильника.— АП, т. VI. К., 1948, стор. 69—74.

⁵ С. С. Березанська. Пам'ятки середньої бронзи на Десні та Сеймі.— Археологія, т. XI. К., 1957.

⁶ С. С. Березанская. Новые памятники эпохи бронзы в бассейне Сейма.— КСИИМК, вып. 67. М., 1957, стор. 28—35.

Характерно, що на обох поселеннях для будівництва застосовувалися глиняні вальки⁷.

В цілому, на поселенні Пустинка міцно переплелися риси, характерні для тшинецької і комарівської культури та риси, властиві, головним чином, сосницьким пам'яткам.

Розкопки в Пустинці ще раз підтвердили, що сосницька група пам'яток являє собою ніщо інше, як найсхідніший варіант тшинецько-комарівської культури.

На поселенні не знайдено датуючих речей, тому час його існування визначається на підставі порівняння з іншими пам'ятками. Тепер най-

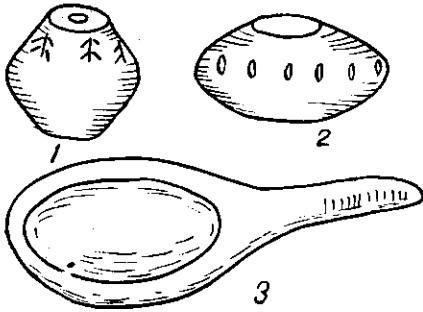

Рис. 6. Прясла. Глиняна ложка.

більш прийнято датувати пам'ятки тшинецької і комарівської культур в межах XIV—XI ст. до н. е. Поселення в Пустинці відноситься до пізнього періоду існування цих культур XII—XI ст. до н. е.⁸

Розкопки в Пустинці вперше дозволяють провести приблизні підрахунки кількості мешканців поселення.

Середні розміри пустинківських жител 7×14 м, отже площа їх—98 м². Більшість досліджених жител складалася з двох приміщень.

Є підстави вважати, що практично використовувалося лише одне з них. Воно, як правило, більш «чисте», містить меншу кількість черепків, каменів, кісток та інших кухонних покидьок. Крім того, саме тут виявлені глиняні вимостки — очевидно, нари. В другому приміщенні знаходилися піч і кухонний посуд. До того ж, дуже імовірно, що взимку в ньому тримали худобу. Середні розміри «чистого» житлового приміщення становлять 6×7—6×8 м, тобто близько 50 м². З них якусь частину займало вогнище. На цій площі, якщо використати її цілком, впритул можуть розміститись 15 осіб. Враховуючи, що частина площі імовірно була зайнята якимось інвентарем і продуктами, кількість мешканців слід скоротити до 10—12 осіб. Якщо наведені розрахунки справедливі, то кількість людей, що мешкали на Пустинківському поселенні, яке складалося з 20—22 жител, становила приблизно 250 осіб. Таким уявляється родове селище в добу середньої бронзи (рис. 7).

Величина поселення, кількість жител, їх розміри та влаштування не залишають сумніву в тому, що воно було заселене постійно і протягом довгого часу. Не виключено, що вибір місця для житла залежав від суспільного та майнового становища сім'ї. Це припущення знаходить підтвердження в тому, що житла західної половини і за влаштуванням, вірніше — за внутрішнім оформленням, і знайденими тут предметами створюють враження найбагатших. Мешканці поселення займалися скотарством і землеробством, про що свідчать кістки домашніх тварин, серпи, зернотерки, відбитки зерен на посудинах. І хоч за етнографічними даними доведено, що при відносно низькому розвитку виробничих сил жодна з галузей господарства сама по собі не може забезпечити існування, звичайно якийсь з видів господарства все ж є головним і домінуючим. Таку роль у мешканців Пустинки, очевидно, відігравало ско-

⁷ Ф. М. Заверняев. Памятники эпохи поздней бронзы в бассейне Верхней Десны.— СА. М., 1964, № 1, стор. 149—150.

⁸ A. Gardawski. Chronologia kultury trzcinieckiej.— Archeologia Polski, tom. X, z. 2. Warszawa, 1965, стор. 529; И. К. Свешников. К вопросу о сходстве и различии тшинецкой и комаровской культур. Сборник «Новое в советской археологии», стор. 91; С. С. Березанская. Тшинецкая культура в северной Украине.— СА. М., 1967, № 2, стор. 36.

Рис. 7. Житловий комплекс (житло № 9 та господарська споруда № 7).

тарство. Головним доказом, на користь сказаного, є природні умови Полісся, які значно більше пристосовані і вигідні для скотарства, ніж для землеробства. Серед інших занять мешканців Пустинки слід назвати полювання, рибальство та, можливо, бортництво.

Такі є початкові, найбільш основні результати дослідження поселення поблизу хут. Пустинка. Дальше вивчення одержаних матеріалів, очевидно, розширить і доповнить їх.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ БРОНЗЫ БЛИЗ ХУТОРА ПУСТЫНКА НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Резюме

В течение четырех сезонов (1962—1966 гг.) производились раскопки на дюнном поселении близ хут. Пустынки Черниговского района и области.

В результате проведенных работ были определены размеры и планировка поселения, установлено общее количество жилищ и хозяйственных построек (35), получено ясное представление об их устройстве. Обнаружены интересные материалы, освещающие некоторые стороны духовной культуры обитателей поселения. Найдено много различных предметов домашнего обихода, позволяющих судить о хозяйстве населения.

Поселение в Пустынке датируется XII—XI вв. до н. э. и относится к сосницкой группе памятников, составляющих наиболее восточный вариант тшинцево-комаровской культурной области.